

## ЧИ МАНДРУВАВ САРКОФАГ ПО СОБОРУ?

(Архипова Е. И. О месте погребения Ярослава Мудрого (проблема княжеской усыпальницы) // Российская археология.— 2001.— №1.— С. 37–44.)

У бічному Володимирському вівтарі Софії Київської стоїть великий біломармуровий саркофаг з останками Ярослава Мудрого. Датування і походження цієї реліквії традиційно викликають різні тлумачення в науці; дискусійними є й питання часу та первісного місця встановлення саркофага в соборі, особливостей поховання в ньому князя. Усі ці питання є великою проблемою усыпальні Ярослава Мудрого, яку ми розглянули в низці публікацій [11].

За нашими висновками, Ярослав створив у «митрополії руській» власну усыпальню на початку свого київського князіння (1019–1054). Задумана як родове святилище Ярославичів, усыпальня складалася з кількох суміжних приміщень — каплиці з саркофагом Ярослава у східному торці внутрішньої північної галереї (нині Володимирський вівтар, де й стоїть саркофаг), а також прилеглого до каплиці просторого параклісу для заупокійних відправ у зовнішній північній галереї, де відспівували знатних небіжчиків, ховаючи після того їх там, де вони завчасно приготували собі усыпальню. Так, наприклад, сталося з Ізяславом Ярославичем, якого відспівували в Софії, а поховали у Десятинній церкві.

Повернутися до теми нас спонукала стаття Є. І. Архішової в часописі «Российская археология» [22], в якій дослідниця остаточно визначила свою позицію, заявлену нею в раніших публікаціях [3]. Піддавши критиці висновки своїх попередників і сучасників [4], вона, втім, не запропонувала нових рішень.

В основі побудови Є. І. Архипової лежить гадка П. Г. Лебединцева, висловлена ним 1874 р., що спочатку саркофаг Ярослава стояв у західній частині Георгіївського вівтаря, а на своє нинішнє місце у Володимирському вівтарі його переміщено лише в XVII ст. Це припущення, повторене згодом іншими дослідниками, ґрунтувалося на свідченнях джерел XVI–XVII ст. про те, що тоді саркофаг знаходився у вівтарі св. Григорія «вище дверей самої великої церкви», оскільки згадані двері ототожнювали із західним входом до собору [5].

Крім того, Є. І. Архипова постулює думку, висловлену А. М. Грабаром, що саркофаг Ярослава

виготовлено в Константинополі в XI ст. за моделями тамтешніх пам'яток, позначених ренесансом ранньохристиянських мотивів [6].

Зупинимось на цих питаннях докладніше. Думка про те, що саркофаг стоїть у Володимирському вівтарі на своєму первісному місці, утвердилася не в зв'язку з припущенням М. К. Каргера про місцезнаходження усыпальні Всеволода, як вважає Є. І. Архипова, а після ґрунтовних наукових розвідок М. І. Макаренка і С. О. Висоцького, котрі переконливо спростували вищенаведене припущення П. Г. Лебединцева [7]. Обидва дослідники, проаналізувавши всі наявні свідчення XVI–XVII ст. щодо місцезнаходження саркофага, дійшли висновку: по-перше, жодне з них не суперечить думці, що саркофаг здавна стоїть у Володимирському вівтарі, по-друге, що найцінніші повідомлення відносно цього питання подає Павло Алеппський, який відвідав Софійський собор у середині XVII ст.

До свідчення архідиякона Павла Алеппського звертається і Є. І. Архипова, яка твердить про те, що його текст «известен в нескольких вариантах, разнящихся в деталях» [8]. Проте йдеться лише про два варіанти тексту — у подвійному фрагментованому перекладі з арабської англійською, а згодом з англійської — російською [9] і в прямому повному перекладі з арабської російською — останній здійснений у 1896–98 рр. відомим орієнталістом Г. Муркосом [10].

У передмові до свого видання Г. Муркос пише, що перший переклад з арабської твору Павла Алеппського був здійснений англійською мовою у 30-х рр. XIX ст. Бельфуром — членом Королівського азіатського товариства Великобританії та Ірландії. Бельфур як іновірець, тобто не православний, мало цікавився описом храмів, зробив чимало пропусків, припускався помилок, скорочень і навіть курйозів — кілька з них Г. Муркос тут-таки і навів [11]. Переклад Бельфура міститься у «Сборнике материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей», що й зазначено у стислій передмові до цього перекладу, який яскраво демонструє всі вказані Г. Муркосом вади. Саме цей подвійний, неповний

і хибний переклад, який втратив своє значення понад 100 років тому з появою перекладу Г. Муркоса, і використовує Є. І. Архипова як основний, в результаті чого з'являється побудова, зведена на піску. Ось наочний приклад, як дослідниця коментує Павла Алеппського у перекладі Бельфура. Наводимо мовою оригіналу: «Церковь расписана вместе с колоннами в средней части; на верхушке Мессия, а Святой Дух нисходит на нее (Церковь) в лучах света. Под этим изображение ада; у входа в него Cashidiari (диявол. — *Н. Н.*) с большим носом, держащий лук и стрелы. Возле него много персиян, в тюрбанах и свойственных им платьях... После этого мы вступили по ступенькам одной из внешних башен во второй ярус церкви...» [12]. Висновок Є. І. Архипової: «Изображение ада всегда располагается в западной части церкви. Таким образом, упомянутое свидетельство З. Копыстенского о том, что Ярослав погребен в приделе выше дверей самой великой церкви, должно подразумевать именно северо-западную часть храма» [13].

Насправді подібних стінописних сюжетів у Св. Софії не існувало, принаймні вони не засвідчені ані джерелами, ані натурними дослідженнями храму. Павло Алеппський (у перекладі Г. Муркоса) досить докладно описує мозаїки собору й обидва храмові образи Св. Софії — один над північними дверима, другий — в іконостасі. Цитований Є. І. Архиповою пасаж стосується не стінопису західної частини собору, а храмової ікони в іконостасі: «Иконостас при вратах этих алтарей благолепен и величествен; он новый, чрезвычайно большой, поражает изумлением зрителя... По левую сторону от иконы Господа стоит икона Св. Софии, работы мудрого и искусного мастера: в середине иконы Церковь с колоннами, при основании которой кругом род свода; над церковью Христос, и Его Дух Святой нисходит на него в сиянии; внизу изображение геенны; кашидьяри с очень большим носом держат в руке лук и стрелы, подле него множество персиян в кисейных тюрбанах с луками и стрелами стреляют на церковь; толпа франков в своих шляпах и костюмах с ружьями и пушками, из которых они стреляют; все ведут брань против нея» [14].

З опертям на переклад Бельфура С. І. Архипова досить вільно тлумачить текст Павла Алеппського, вирішуючи питання розташування дверей храму у намаганні «розмістити» саркофаг у його північно-західній частині. Відтак згадані архіди-яконом північні двері вона визначає як північно-західні [15]. Натомість Павло Алеппський недвозначно говорить про розташування всіх дверей храму, описуючи його фасади:

1. *Західний*: «Подле этих больших западных врат есть еще две малые двери справа и слева».

Справді, з давніх часів у Софію існували три входи із заходу — великий центральний і два бічних, що вели у приділ Петра (північно-західний) та Якіма й Анни (південно-західний).

2. *Південний*: «С южной стороны пять дверей в ряд».

3. *Північний*: «С северной теперь две двери, из коих одна служит для прохода всем. Над ней по штукатурке изображение Св. Софии: Христос, лучи Духа Его Святого нисходят на церковь; кашидьяри с персиянами в кисейных тюрбанах, натягивают луки и стрелами метят на церковь, франки с пушками и ружьями на нее нападают» [16]. Цей, оздоблений храмовою іконою, північний портал слугував «для входу всім», оскільки за свідченням Афанасія Кальнофойського, в 1625 р. західні двері були завалені уламками поруйнованої західної стіни собору. З малюнка 1651 р., виконаного голландським художником А. ван Вестерфельдом, який кількаразово зобразив Софію після реставрації її Петром Могилою, видно, що головний тоді північний портал (який правив і виходом із собору) був оформлений аттиком і урочистою колонадою, яка утворювала триумфальний вхід до храму княжої доби — це акцентувалося статуями князів або їхніх святих патронів — воїнів, чиї постаті увінчували собою колони. До цього головного північного входу вела вбудована в огорожу довкола Софії гарна дзвіниця зі в'їздом з боку Софійського майдану, влаштована в північно-східному куті подвір'я. Натомість західний фасад храму А. ван Вестерфельд зобразив з різних ракурсів у дуже поруйнованому, занедбаному стані [17], що цілком узгоджується із зауваженням Павла Алеппського: «Но со стороны западного нартекса она наполовину в развалинах» [18].

Немає сумнівів, що саме головний північний портал має на увазі Павло Алеппський, коли стверджує: «Другие два алтаря близ северных дверей, направо от выходящего из церкви, в низких нишах». Далі він згадує, що ці вівтарі закриті пишно декорованими ґратами і зауважує: «В одном из упомянутых алтарей находится большой беломраморный саркофаг с горбообразной крышкой, с крестами» [19].

Вельми уважний до свідчень джерел Я. І. Смирнов, якого називали «фактошанувальником», зауважує, що позначене Павлом Алеппським місцезнаходження саркофага відповідає сучасному [20].

Не переконує аргумент Є. І. Архипової, що «если в северо-восточной части Софийского собора была устроена усыпальница, то вход в нее не мог осуществляться через нее и являться к тому же основным» [21]. Ми вже бачили, що згідно із свідченням Павла Алеппського, саркофаг стояв в ізольованому ґратами вівтарному приміщенні, яке залишалося праворуч від того, хто

виходив із собору; так само, до речі, саркофаг стоїть і сьогодні.

Свідчення Павла Алеппського перегукуються з іншими звітками про місцезнаходження саркофага, в тому числі з найранішою з них, яку подібуємо в Еріха Лясоти (1594 р.): «Еще в каплице, в гробнице из прекрасного белого алебастра, лежит князь Ярослав, сын Владимира вместе с супругою» [22]. Переконані, що Лясота називає каплицею («Capellen», а не «capellán», як у С. І. Архипової) згаданий Павлом Алеппським закритий ґратами вітвар, але не Георгіївський приділ, на чому наполягає дослідниця. Річ у тім, що Лясота згадує ще одну каплицю (Capellen) «із зовнішнього боку церкви», де стояла гробниця Іллі Моравлина, судячи з контексту — у східному торці зовнішньої північної галереї; за часів Павла Алеппського обидві ці суміжні каплиці внаслідок реставраційних заходів Могили були закриті однаковими ґратами, позаяк відігравали однакову функціональну роль усипальні: у першій з них стояв саркофаг Ярослава, а друга призначалась для раки з мощами його батька Володимира, віднайденіми Петром Могилою в руїнах Десятинної церкви [23]. Мощі ж Іллі Моравлина (Муромця) були перенесені митрополитом у Ближні печери Лаври, де вони знаходяться й донині.

Аж ніяк не можна уявити громіздкий саркофаг (довж. 2,36 м, шир. 1,22 м, вис. 1,65 м) у західному компартименті Георгіївського приділу (3,5 x 3,5 м), до того ж у призначеній для урочистих митрополичих відправ сакральній п'ятинапівній серцевині храму, стінопис якої тісно пов'язаний з Літургією. Поставити у Георгіївському приділі біля південної чи північної стіни, як те припускає Є. І. Архипова, було неможливо: південної стіни тут взагалі не існує (а Вестерфельд, зважаючи, зобразив саркофаг неподалік від південної стіни), а от на західній і північній стінах фігурують концептуально важливі для Софійського храму зображення святих Софії, Віри, Надії й Любові, які саркофаг закривав би собою. Нехай поховання Ярослава і не планувалося спочатку в соборі, однак воно за будь-яких умов мусило відповідати церковним канонам. У цьому зв'язку Є. І. Архипова даремно відкидає «совершенно произвольно сконструированную версию» С. О. Висоцького щодо можливості поховання князя у бічному вітварі основного об'єму собору; на відміну від Є. І. Архипової, С. О. Висоцький якраз вирішує питання не доволіно, а враховує візантійську традицію, вказуючи, що навіть імператорів не ховали у бічних вітварах [24].

І Ярослава поховали не у вітварній частині храму (як гадає Є. І. Архипова), а поза ним, оскільки каплиця-усипальня князя була влаштована у галереї, тобто притворі. Цікаво, що й сама до-

слідниця наводить приклади, які наразі підтверджують традиційність саме такого влаштування усипальні князя: «В храме святых Апостолов усыпальницы византийских императоров были расположены вне стен церкви (а Георгіївський приділ — всередині церкви! — Н. Н.) с западной стороны против южной и северной сторон алтаря и закрывались особой дверью (Иоанн, 1895, с. 60). Подобным образом устраивались усыпальницы и в храмах Киевской Руси. В церкви св. Михаила в Переяславе в древнее время усыпальницы были пристроены к южной и северной сторонам собора» [25].

Бездоказовим видається Є. І. Архиповій і наше припущення відносно отримання Києвом санкції патріархату на таке нововведення, як улаштування княжої усипальні в «митрополії руській», хоча ми послалися на візантійський прецедент, зокрема на найдавніший відомий нам, ктиторський Устав патріарха Олексія Студита (1025—1043), в основі якого лежать ще давніші візантійські пам'ятки [26]. У цьому Уставі міститься вказівка, що гробницю ктитора встановили у призначеному для ктиторських і вселенських панахид притворі св. Пантелеймона — культ цього святого пов'язаний із заупокійними відправами. Якраз на стіні над саркофагом Ярослава бачимо образ цього святого, зображеного тут, на наше переконання, в зв'язку з улаштуванням усипальні князя. Є. І. Архипова зауважує, що над саркофагом зображено погруддя ще одного неатрибутованого святого і це, на її думку, спростовує наше припущення. Проте другий сюжет — це не фреска, а написаний у XIX ст. олією образ св. Марії Магдалини з відповідним написом, причому цей сюжет не є поновленням фрески XI ст., а намальований наново (таких чимало в соборі), позаяк відкритий пізніше давній віконний отвір зрізав частину цього мальовила XIX ст. Наша опонентка взагалі говорить про все це скоромовкою, якимось мимохідь, хоча ми обґрунтували свою думку не лише посиленнями на візантійські документи, а й на результати натурних досліджень собору, які вона навіть не згадує. Тим часом, вивчаючи стінопис разом з мистецтвознавцем Ю. О. Коренюком, ми дійшли висновку, що образ св. Пантелеймона тут написаний після зчищення попереднього сюжету, але невдовзі після виконання первісного розпису [27].

Що саркофаг стоїть на своєму первісному місці, фактично свідчить і Захарія Копистенський, який у своїй «Палінодії» (а не «Полюнодії», як у Є. І. Архипової) повідомляє про Ярослава: «А похованъ лежитъ въ пределе выше дверей самой великой церкви святой Софїи. Гробъ той и по сесь день аляб[астр]овый коштанный зрится» [28]. Це свідчення 1621—1622 рр. свідчить про те, що саркофаг стояв у приміщенні, розташованому

поза центральним ядром собору, вище дверей, які ведуть до нього. Наведений вислів жодним чином не можна співвіднести із західною частиною Георгіївського вівтаря, яка, певна річ, не містилась вище дверей церкви.

Натомість каплиця із саркофагом біля північного входу в центральну частину храму могла мати дещо підвищену долівку, на що свого часу звернув увагу Я. І. Смирнов. Спостережливий дослідник помітив, що на малюнку А. ван Вестерфельда саркофаг зображений на плиточній підлозі не під стіною, а на деякій відстані від неї [29]. Якщо співвіднести розміри плит і саркофага, можна дійти висновку, що він стояв на плитах розміром приблизно 70 x 70 см, тобто таких, які в XI ст. покривали долівку в суміжному приміщенні у північній зовнішній галереї (нині відкриті для експонування). Це підтверджує нашу думку про функціональний взаємозв'язок обох приміщень, які входили до комплексу Ярославової усипальні. Натомість у центральному ядрі храму, зокрема в Георгіївському вівтарі, таких плит не виявлено. Вони характерні для периферійних частин собору, а не для його центру, долівка якого була мозаїчною або покривалася інкрустованими смальтою великими шиферними плитами.

З посиланням на думку І. Ф. Тоцької про переміщення саркофага наприкінці XVII ст. із зовнішньої у внутрішню північну галерею, тобто у Володимирський вівтар, і встановлення саркофага у спеціально влаштованій для нього ніші у південній стіні на фундаменті з цегли XVII ст., Є. І. Архипова наполягає на тому, що цей факт свідчить про встановлення тут саркофага не раніше кінця XVII ст., хоча й не погоджується з таким його «маршрутом» [30].

Однак встановлення саркофага на фундаменті з цегли XVII ст. пояснюється іншими чинниками. Судячи з малюнка А. ван Вестерфельда, саркофаг, як уже мовилось, стояв на відстані від стіни, до якої його присунули, коли готували місце під протилежною північною стіною для поховання митрополита Гедона Четвертинського, який помер 1690 р. Прикметно, що склеп Гедона і вищезгаданий фундамент під саркофаг зроблено з ідентичної цегли. Ніша—жертвник у північній стіні прибудованої у XVII ст. апсиди, свідчить про богослужбове призначення створеного тут за Петра Могили Володимирського вівтаря, де, ймовірно, відбувалися панахиди, під час яких поминали Ярослава, а згодом — і його далекого нащадка Гедона Четвертинського, який походив з Рюриковичів.

Вкрай невдалою є й проведена Є. І. Архиповою аналогія з місцерозташуванням раки св. Варвари у Михайлівському Золотоверхому соборі: по-перше, рака із святими мощами і саркофаг з ос-

танками неканонізованої світської особи — різні речі; по-друге, Є. І. Архипова, знов-таки, хибно тлумачить джерело, стверджуючи, що з опису Павла Алеппського випливає факт аналогічного розташування приділів з ракою св. Варвари і гробницею Ярослава у північно-західній частині храмів. Ось слова Павла Алеппського стосовно Михайлівського собору: «Святая церковь имеет три двери: одну большую, с запада, а другие две ведут в оба хороса (приділи.— *Н. Н.*). С задней стороны северного хороса изящный алтарь, лицом к левой стороне входящего в хорос. Он имеет решетку с двумя створами, сверху до низу из железа, сплетенную со всевозможным искусством, разрисованную цветами и изображениями ангелов и святых, на подобие описанной нами в церкви св. Софии. Внутри этого алтаря красивая рака с мощами св. Варвары Баальбекской (Илиопольской)» [31].

Отже, архidiaкон порівнює між собою оформлення обох усипалень пишно декорованими ґратами і нічого (!) не каже про аналогічне розташування в храмах раки св. Варвари і гробниці Ярослава.

Відтак реанімований Є. І. Архиповою висновок П. Г. Лебединцева про первісне місцезнаходження саркофага Ярослава у західному компартименті Георгіївського вівтаря не має, на нашу думку, жодних підстав, оскільки суперечить показанням джерел, особливостям архітектурно-стінописного вирішення собору і, зрештою, канонічним вимогам.

Спірним залишається і датування саркофага XI століттям, як пропонується Є. І. Архиповою з огляду на типологічну схожість його різьблення з декорацією мармурових фрагментів з Десятинної церкви, які дослідниця гіпотетично вважає уламками саркофага чи саркофагів і датує кінцем X ст. Вона спирається на припущення Манго про те, що «блоки мармуру, видобуті з кар'єрів Проконнесу, грубо обтесувалися й відправлялися, зазвичай, морським шляхом за призначенням разом із скульптором-фахівцем, який завершував роботу на місці» [32]. Але, по-перше, дослідник говорить про терени Візантії та її оточення, по-друге, широко практикувалося і повторне використання мармурових виробів, зокрема саркофагів. Не можемо погодитися з тим, що поховання Ярослава у саркофазі вторинного використання могло зашкодити самоствердженню князя і не відповідало політичним амбіціям Києва [33]. У християнській традиції, надто в середньовічній, поховання в давній реліквії мало освячувати князя, глорифікувати його; все нове в цьому сенсі поступалося перед давнім, священним.

Не переконує і посилання на думку А. Грабара, який вважає київський саркофаг витвором кон-

стантинопольської скульптури першої третини XI ст. на підставі, що він нагадує собою деякі саркофаги, зображені в Менології Василя II (бл. 985 р.) [34]. У цьому знаменитому рукописі здебільшого зображені ті святі, які загинули за язичницьких часів і почали вшановуватися вже у ранньовізантійський період, чим можна пояснити ранньохристиянські мотиви їхніх саркофагів. Зокрема, на одній з мініатюр зображено віднайдення в XI ст. в Херсонесі св. Кирилом (Константином Філософом) саркофага з мощами Климента Римського, вшанування якого розпочалося у ранньовізантійський період, коли у Херсонесі, де він загинув у 101 р., звели на честь святого храм, у якому встановили гробницю з його мощами. Згодом храм поглинуло море, тож мощі були втрачені й віднайдені вже св. Кирилом. Схожість саркофага св. Климента з Ярославовим навіть навести В. Г. Пуцка на думку, що київський саркофаг був привезений сюди Володимиром разом із мощами св. Климента; дослідник датує його другою половиною IX ст., тобто часом віднайдення мощей св. Климента [35]. Проте гробниця святого вже існувала до цієї події, що засвідчено згаданою мініатюрою у повній відповідності із «Словом на перенесення мощей Климента Римського» святих Кирила і Мефодія, де багаторазово стверджується, що його мощі віднайдені у гробниці [36].

Нам здається найпереконливішою гіпотеза М. Є. Макаренка, який здійснив ретельне натурне дослідження саркофага і розглянув його в контексті християнської мистецької традиції, запропонувавши датування пам'ятки VI—VII ст., позаяк її форми і сюжети різьблення не сягають пізнішого часу [37]. В кожному разі, категорично говорити про відмову від концепції М. Є. Макаренка, як це робить Є. І. Архипова, вочевидь зарано.

Вкажемо і на хибні посилання дослідниці на свідчення джерела та свідчення, яких насправді там немає: у літописах не говориться про поховання царівни Анни у мармуровому саркофазі, та й Тітмар Мерзебурзький не писав про існування у Десятинній церкві саме мармурових саркофагів Володимира та Анни [38].

Не можемо обминути і такого прикрого факту. Серед наших публікацій Є. І. Архипова назвала тільки давню невелику газетну статтю (їй вочевидь «грає на руку» явно ненаукова назва газети — «Рыночная площадь»), а також монографію, в якій дана проблематика розглядається побіжно, в контексті вирішення питання датування собору. Тим часом дослідниці відома наша спеціальна стаття на цю тему, написана спільно з археологом М. М. Нікітенком і опублікована в авторитетному російському академічному виданні. Вона її чомусь не згадує, хоча ми її особисто ознайомили з цією публікацією. Зате з цієї статті, а також

з інших наших публікацій опонентка запозичила (без жодних посилань) деякі спостереження і висновки з нашими ж посиланнями на відповідну літературу, вкомпонувавши все це в потрібний їй контекст. Зокрема, розглядаючи питання часу виникнення усыпальні Ярослава в соборі, ми пишемо: «Итак, все говорит о том, что усыпальница была встроена в северную галерею вскоре после возведения Софии. Можно выяснить и период княжения Ярослава, когда это произошло. Известно, что по древней традиции государь начинал строительство своей усыпальницы сразу же после занятия престола. По свидетельству киевского митрополита Пимена, наблюдавшего в Константинополе в феврале 1391 г. венчание на царство Мануила II, этот обряд включал в себя заказ императором собственной гробницы, причем Пимен подчеркивает, что об этом обычае «в уставе написано», что совершается он «по древнему преданию», «по завещанному из древности порядку» (Пименово хождение в Царьград // Книга хождений: записки русских путешественников XI—XVI вв. — М., 1984. — С. 296—297). Усе це привело нас до висновку, що Ярославова усыпальня виникла шойно по його сходженні на престол у Києві, коли князю важливо було публічно заявити свої права на київський стіл, який дістався йому в результаті гострої міжусобної боротьби [39].

Є. І. Архипова обґрунтовує вже не час створення усыпальні Ярослава (це важливе питання вона взагалі обходить), а спеціальне замовлення ним у Візантії саркофага, про яке читаємо: «Известно, что по византийскому придворному этикету император обязан был уже при вступлении на престол позаботиться о своем личном саркофаге. Из описания коронации императора Мануила в 1391 г. следует, что уже в этот момент по уставу он должен был согласовать внешний вид и материал своего саркофага» (Пименово хождение..., 1984, С. 296, 297)».

Навівши наше спостереження, Є. І. Архипова при цьому не помічає, що нижче вона сама собі суперечить, коли, намагаючись спростувати запропоноване нами датування, стверджує, що «нельзя согласиться и с Н. Н. Никитенко, которая, исходя из своей даты заложения Софийского собора еще при Владимире, отодвигает время устройства Ярославом своей личной усыпальницы на конец 20-х годов XI в.» [40]. Справді, якщо державець опікувався власною усыпальнею на початку свого правління, як услід за нами акцентує Є. І. Архипова, то чому не можна погодитися з тим, що Ярослав так само зробив це, посівши київський престол? Крім безапеляційного заперечення такої думки, ніяких контраргументів їй ми у статті Є. І. Архипової не виявляємо.

Ще один наш висновок, який «перекочував»

у статтю Є. І. Архипової, — це твердження, що за первісним задумом Софія Київська не була призначена для влаштування в ній усипалень, тому поховання тут Ярослава, а згодом Всеволодовичів мало винятковий характер. Аргументуючи цю думку, ми, з посиланням на Н. П. Кондакова, вказали на візантійський прецедент (*Кондаков Н. Византийские церкви и памятники Константинополя. — Одесса, 1886. — С. 109.*). Річ у тім, що в Софії Київській діяв Устав Софії Константинопольської — «матері імперії», в якій ніколи не було усипалень, а імператорів і патріархів ховали в церкві Святих Апостолів. Не випадково ж після Ярослава в Софії майже 40 років нікого не ховали, а його безпосередні спадкоємці Ізяслав і Святослав були поховані відповідно в київській Десятинній церкві і чернігівському Спасі, де вочевидь завчасно підготували собі усипальні, коли посідали княжі столи в цих містах [41].

Є. І. Архипова знову повторює наші міркування: «Захоронение Ярослава Мудрого в св. Софии — митрополичьим соборе сделано, однако, явно в нарушение традиции, поскольку по статусу, в нем не могло быть усыпальницы... Захоронения визан-

тийских императоров в главном храме Константинополя — св. Софии неизвестны (*Кондаков Н., 1886, с. 109*). Их сначала хоронили в церкви Святых Апостолов, а с первой половины X в. — в церквях основанных ими монастырей... О том, что изначально в Софийском соборе усыпальницы не было, а захоронение Ярослава Мудрого явилось исключением, говорит тот факт, что после него здесь в течение последующих 40 лет никого не хоронили. Не повторил подобного шага Изяслав Ярославич, принявший киевский стол после Ярослава. Святослав Ярославич, хотя и был киевским князем, погребен в 1076 г. в построенном им в Чернигове Спасском соборе. Из этого следует, что свою усыпальницу он заготовил еще будучи черниговским князем» [42]. Коментарі тут зайві.

Стосовно самої проблеми можемо констатувати, що всі пов'язані з саркофагом Ярослава питання мають гіпотетичні відповіді, крім, на наш погляд, одного — про місце поховання князя: його саркофаг донині стоїть у тому приміщенні, де стояв у XI ст. Мандри шеститонної махини по собору не лише нічим не підтверджуються, а й взагалі суперечать здоровому глуздові.

1. *Нікітенко Н. М.* Усипальня Ярослава Мудрого в Київській Софії: деякі аспекти проблеми // *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність».* — К., 1995. — Част. 2. — С. 379—380; *її ж.* Святі могили під покровом Софії // *Людина і світ.* — 1995. — № 10. — С. 38—41; *її ж.* Володимирський меморіал в Софії Київській часів Петра Могили // *П. Могила: богослов, церковний і культурний діяч.* — К., 1997. — С. 159—167; *її ж.* Таємниця усипальні // *Історія України.* — 1998. — № 44. — С. 4—5; *її ж.* (у співавторстві з *Нікітенком М. М.*). Княжеска усыпальница в Софии Киевской // *Памятники культуры: Новые открытия.* — М., 1998. — С. 454—472; *її ж.* Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской: Историческая проблематика. — К., 1999. — С. 233—240; *її ж.* Собор Святої Софії в Києві. — К., 2000; *її ж.* Під покровом Святої Софії: Некрополь Софійського собору в Києві. — К., 2000. — 96 с.

2. *Архипова Е. И.* О месте погребения Ярослава Мудрого (проблема княжеской усыпальницы) // *Российская археология.* — 2001. — № 1. — С. 37—44.

3. *Архипова Е. И.* Дослідження різьбленого декору Десятинної церкви в Києві // *Археологія.* — 1991. — № 2. — С. 98—109. Про саркофаг Ярослава див. С. 107—108; *її ж.* Про час виготовлення саркофага Ярослава Мудрого // *Міжнародний освітній фонд імені Ярослава Мудрого: Тези конференції «Освіта і культура XI ст. Діяльність Ярослава Мудрого і сучасність».* — К., 1996. — С. 7—8; *її ж.* Архітектурно-пластичний декор та саркофаги Десятинної церкви // *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення.* — К., 1996. — С. 61—67. Про саркофаг див. С. 65—67.

4. *Макаренко М.* Скульптура й різьбярство Київської Русі передмонгольських часів // *Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва.* — К., 1930. — 36. 1. — С. 27—96; *Висоцький С. О.* Про дослідження та первісне місце саркофага Ярослава Мудрого в Київській Софії // *Слов'яноноруські старожитності.* — К., 1969. — С. 145—156; *Тоцька І. Ф.* До вивчення некрополя Софії Київської // *Київський Болховітіновський збірник.* — К., 1993. — С. 122—139; *Тоцька І. Ф., Єрмо О. Ф.* До

історії північної галереї Софії Київської // *Археологічні дослідження стародавнього Києва.* — К., 1976. — С. 119—128; *Луцко В.* Мраморний саркофаг Ярослава Мудрого // *Byzantinobulgarica.* — Sofia, 1986. — N. VIII. — С. 287—312; *Нікітенко Н. Н.* Русь и Византия...

5. *Лебединцев П. Г.* О святой Софии Киевской // *Труды III археолог. съезда в Киеве 1874 г.* — К., 1878. — Т. 1. — С. 91—92.

6. *Grabar A.* Sculptures Byzantines du Moyen Age (XIe — XIVe siècle). — Paris, 1976. — P. 88.

7. *Макаренко М.* Вказ. пр.; *Висоцький С. О.* Вказ. пр.

8. *Архипова Е. И.* О месте погребения ... — С. 40.

9. Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К., 1874. — С. 56—84.

10. Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном, архидиаконом Павлом Алеппским / Пер. с арабского Г. Муркоса (По рукописи Московского Главного архива Министерства иностранных дел). — М., 1897. — Вып. II: От Днестра до Москвы. — 202 с.

11. Там само. — М., 1896. — Вып. I. — С. III—X.

12. Сборник... — С. 80.

13. *Архипова Е. И.* О месте погребения... — С. 41.

14. Путешествие... — С. 70—71.

15. *Архипова Е. И.* О месте погребения... — С. 41.

16. Путешествие... — С. 68.

17. *Смирнов Я. И.* Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века. — М., 1908. — Табл. V, IX, XI.

18. Путешествие... — С. 67—68.

19. Там само. — С. 72.

20. *Смирнов Я. И.* Вказ. пр. — С. 468.

21. *Архипова Е. И.* О месте погребения... — С. 41.

22. Сборник... — С. 17.

23. *Нікішенко Н. Н., Нікітенко М. М.* Княжеская усыпальница. — С. 468—471; *Нікітенко Н. М.* Володимирський меморіал...

24. *Висоцький С. О.* Вказ. пр. — С. 155.

25. *Архипова Е. И.* О месте погребения... — С. 42.

26. Скабалланович М. Толковый Типикон: Объяснительное изложение Типикона с историческим введением.— К., 1910.— Вып. 1.— С. 399—401, 472; Лисицын М., протоиср. Первоначальный славяно-русский Типикон: Историко-археологическое исследование.— СПб., 1911.— С. 163—167, 296— 298, 344—346.

27. Никитенко Н. Н., Никитенко М. М. Княжеская усыпальница...— С. 462—463, 471.

28. Палинодия. Сочинение киевского иеромонаха Захарий Копыстенского, 1621—1622 г. // Русская историческая библиотека. — СПб., 1878.—Ст. 1009.

29. Смирнов Я. И. Вказ. пр.— С. 468. На противагу цьому Є.І. Архипова пише: «... уже в древности саркофаг стоял прислоненным к стене продольной стороной (у стены он изображен на рисунке А. ван Вестерфельда 1651 г. (Смирнов Я. И., 1908, табл. VI, 26)».

30. Архипова Е. И. О месте погребения...— С. 39. Якщо вірити І. Ф. Тоцькій, для переміщення саркофага розбирали кам'яну стіну завтовшки 1,1 м, а якщо Є. І. Архиповій, то саркофаг тягнули через весь храм, порушуючи при цьому волю

князя, який заповів поховати себе у певному місці.

31. Путешествие... — С. 73.

32. Архипова Е. Архітектурно-пластичний декор...— С. 67.

33. Архипова Е. И. О месте погребения... С. 37—38.

34. Grabar A. Op. cit.— Р. 88.

35. Пуцко Г. Вказ. пр.— С. 311—316.

36. Кирилл и Мефодий (IX в.). Слово на перенесение мощей Климента Римского // Родник златоструйный. Памятники болгарской литературы IX—XVIII веков.— М., 1990.— С. 311—316.

37. Макаренко М. Вказ. пр.— С. 52—71.

38. Архипова Е. И. О месте погребения...— С. 38; її ж. Дослідження різьбленого декору...— С. 107; її ж. Архітектурно-пластичний декор...— С. 65.

39. Никитенко Н. Н., Никитенко М. М. Княжеская усыпальница...— С. 461.

40. Архипова Е. И. О месте погребения...— С. 39.

41. Никитенко Н. Н., Никитенко М. М. Княжеская усыпальница ...— С. 460; Нікітенко Н. Під покровом ...— С. 14—17.

42. Архипова Е. И. О месте погребения ...— С. 38—39.

*Nikitenko N. M.*

## DID SARCOPHAGUS WANDER ABOUT THE CATHEDRAL?

The author of this article analysis E. Archipova's works devoted to the problems of Yaroslav the Wise's burial place. There are a lot of doubts to accept E. Archipova's conclusion, particularly about primary place of Yaroslav's tomb.